

O'ZBEKISTONDAGI SHIA JAMOALARI XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'ZIGA XOSLIGI

Ibrohim Nig'matullayev

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish

UNESCO” kafedrası tayanch doktoranti

Ibrohim2907@umail.uz

www.doi.org/10.5281/zenodo.10468150

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonda shia jamoalari tarixi va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: shia, shia jamoalari, fors, an'ana, marosim, mahalla, hunarmand.

So'nggi yillarda O'zbekistonda dinning ahamiyati, uning qadriyatlariga alohida e'tibor qaralib, turli diniy konfessiyalarning rasmiy faoliyati uchun barcha shart-sharoitlar yaratildi. Mamlakatimizda olib borilayotgan ko'p millat va konfessiyaviylik siyosati ilmiy asoslarga ega bo'lishi davr taqozosi hisoblanib, o'zaro do'stlik va hamjihatlikni yanada rivojlantirish, qaysi millat, din va e'tiqodga mansubligidan qat'i nazar, barcha fuqarolar uchun teng huquqiylikni ta'minlash asosiy masala sanaladi. Shundan kelib chiqib, O'zbekistonda yashayotgan shia jamoalari tarixi va madaniyatini o'rganish ahamiyatli hisoblanadi.

Fors xalqi o'zlarini eroniylar deb ataydilar. Til hind-yevropa oilasining Eron guruhining G'arbiy Eron kichik guruhining fors (fors) tilidir. Ularning aksariyati shialar bo'lib, ozchiligi bahoiylar hisoblanadi. O'zbekistondagi eroniylar soni 1926-yilda 9830 tani, 1979-yilda 20026 tani, 1989-yilda esa 24779 tani tashkil etgan.

Eronliklar Yaqin Sharq aholisining eng qadimiy guruhlaridan biri bo'lib, uning markazi Fors mintaqasi edi. Shuning uchun ham ularning ikkinchi nomi forsiylar hisoblanadi. Eron-fors tili oromiy yozuvi asosida rivojlanib, ko'pgina sharq xalqlarining til manbayiga aylangan.

Eron va O'rta Osiyo xalqlari o'rtasidagi aloqalar, qadimgi madaniy yodgorliklarga ko'ra, to'rtinchi mingyilliklardan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Biroq ularning hozirgi O'zbekiston hududiga kirib borishi haqidagi dastlabki aniq ma'lumotlar Ahamoniylar davlati davriga, ya'ni miloddan avvalgi 553-yilda yuz bergan Kir II ning bosqini vaqtiga to'g'ri keladi.

Ular bu yerga Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan keyin, Sosoniylar imperiyasi davrida Buyuk ipak yo'li bo'ylab keng savdo aloqalari rivojlangan, so'g'd va eron savdogarlari hukmron bo'lgan davrda o'rnashib olganlar. Shuningdek, savdogar va hunarmandlarning koloniyalari Samarqand, Buxoro va O'rta Osiyoning ikki daryo oralig'idagi boshqa shaharlarda vujudga kelgan.

Arablar istilosi davrida Qutayba ibn Muslim qo'shini tarkibida eronliklar ko'pchilikni tashkil qilib, ular Sosoniylar davlati parchalanganidan keyin O'rta Osiyo shaharlarida arablardan najot izlaganlar.

Eroniylar Somoniylar va Qoraxoniylar davrida savdo, ishlab chiqarish va ilm maqsadida bu yerga juda ko'p tashrif buyuradilar. Manbalardan ma'lumki, Samarqandda Chopardira va Ganilifar mahallalari Sharq olimlari uchrashadigan va yashaydigan joylardan hisoblanadi. Samarqandning Gotfar dahasi, 70-yillarda o'sha davrning eng yirik madaniyat markazlaridan biri bo'lgan. XI asr yosh faylasuf va shoirlaridan Umar Xayyom mazkur hududda yashagan.

Umar Xayyom ko'p vaqt o'tmay hukmdorning taklifiga binoan Buxoroga ko'chib o'tadi. Keyinroq Sulton Malikshohning iltimosiga ko'ra Isfahonga joylashadi.

Harbiy yurishlardan so'ng Amir Temur o'z hududlariga hunarmandlar, olimlar, shoir va san'atkorlar, qo'shiqchilar, sozandalar va boshqalarni olib kelgan. Har bir muvaffaqiyatli harbiy yurish sharafiga bu maqsadlarda asirga olingan me'morlar mehnatidan foydalangan holda monumental binolar barpo etgan. Buni yodgorliklarning o'zidagi bitiklar ham ko'rsatib turibdi: isfaxonlik me'mor Muhahmud Samarqandda shahzoda Muhammad Sultonning madrasa va xonqalari majmuasini yaratgan, sherozlik o'ymakor Yusuf esa Shohizindaga kiraverishda o'ymakor eshik yasagan. XV asrning o'rtalarida 1447-yilda Samarqandga Hirotdan olib kelingan ikki eronlik ijodkor Shihobuddin Abdulla va Zahofatdin O'jar miniatyura san'atida ijod qilgan.

Manbalarda eronliklar Shayboniylar va Ashtarxoniyalar davrida ham Movaronunnahr hududiga kelib o'rnashib olganliklari qayd etilgan.

Eronliklar O'rta Osiyoga Shoh Abbos va Muzaffariddin davrida ham yetib kelgan. 1740-yilda Buxoro va Xiva xonliklari Nodirshoh davlati tarkibiga kiritilgan. Uning qo'shinlari tarkibida ko'p sonli Usmonli turklari, eronliklar va afg'onlar Buxoroga kelib, o'rnashib olganlar. Eronliklarning bir qismi O'rta Osiyo va Xuroson hukmdorlari o'rtasida bo'lgan urushlardan asir sifatida olib kelingan. Lekin ularning asosiy qismi Marvdan Buxoro va Samarqandga majburan ko'chirilgan. Keyinchalik eronliklar Jizzax, Karmana, Qarshi, Shahrisabz, Termiz, oz sonlilari esa Xivaga o'rnashib olganlar. 1920-yilda Xivada 809 nafar eronlik ro'yxatga olingan bo'lib, ular turkmanlar tomonidan bu yerga olib kelingan va qul qilinganlarning avlodlari hisoblanadi.

Eronliklar, ayniqsa, Buxoro xonligida yashab, amir saroyida, Buxoro qo'shinida, ipakchilikda yetakchi o'rinni egallaganlar.

Mahalliy aholi va eronliklar o'rtasida biroz yaqinlashuv kuzatilgan, ammo diniy oqimlardagi farqlar tufayli to'liq qo'shilib ketish imkoniyati mavjud bo'lmagan. Umuman olganda, ularning birgalikda yashashi tinch-totuvlik ustiga qurilgan bo'lsa-da, ba'zida kelishmovchiliklar, xususan, 1910-yildagi sunniy-shia qirg'ini sodir bo'lgan.

1874-yilda quldorlik bekor qilinganda ko'plab eronliklar o'z vatanlariga qaytdilar, biroq ularning aksariyati shu yerlarda, xususan, Amudaryo bo'limida yashash uchun qolgan.

Mahalliy shart-sharoitlarni, xususan, qishloq mehnatining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilgan eronliklar dehqonchilik, g'allachilik, bog'dorchilik, uzumchilik bilan shug'ullangan, ammo ularning kundalik hayotida savdo va hunarmandchilik muhimroq o'rin egallagan. Ular shirinliklar tayyorlash, ziravorlar va dori-darmonlarni sotish, gilam to'qish va zargarlik buyumlariga ixtisoslashgan. Hunarmandlar orasida zargarlar (tilla buyumlarni ishlab chiqaruvchilar), misgarlar (mis buyumlari ishlab chiqaruvchi ustalar), gilamdo'zlar (gilam to'quvchilar) va boshqalar bor bo'lib, ular orasida ipak to'qish ustunlik qilgan. Hunarmandlar ipak matolarning qimmatbaho turlari hisoblangan shoxi, adras, undan shoyi ro'mol (ipak ro'mol) va joypush (ko'rpacha)ni to'qiganlar.

XIX asrning 70-yillari o'rtalarida O'rta Osiyo hududi Rossiya tomonidan bosib olindi, Chunki Rossiya uchun bu hudud boy xomashyo manbayi va sanoatni rivojlantirish uchun qulay bozor hisoblanardi. O'sha vaqtda bu mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar doimiy tus oldi. Ularning mustahkamlanishiga esa Eron savdogarlarining zukkoligi yordam bergan bo'lib, ulardan eng mashhurlari Xoji Xoshim Rahimov, Xoji Fayzi Sharipov, Xoji Mo'min, Xoji Mullo Barot, Xoji Latif Zargar, Xoji G'afur, Xoji Xolik, Xoji Abduraim, Xoji Alixon Mamadxonov, Xoji Zarif, Mashhadiy Kozim va boshqalar edi. Ular Rossiya shaharlari bo'ylab sayohat qildi,

muvaqqiyatli savdo bitimlarini tuzdi va tovarlarni o'zlari sotdilar. 1880-yilda Peterburgdagi ko'rgazmali ko'rgazmada Mingtutlik Muhammad Kozim va Sayit mahallasidan Og'omir Hasan oltin medal bilan taqdirlangan matolarni namoyish etdilar. Eronning turli viloyatlaridan Buxoroga fors savdogarlari va hunarmandlarining vaqti-vaqti bilan ko'chishi 1917-yilgacha sodir bo'lgan. Eronliklar chegarani hujjatsiz kesib o'tgan va bu yerda pasportsiz yashashga muvaffaq bo'lgan. Rus savdogarlari va tadbirkorlari ularni xavfli raqobatchi sifatida ko'rmaganlar, hattoki o'lka ma'muriyati ularni arzon ishchi kuchi sifatida ko'rib, Turkistonga yetib kelishiga yordam bergan. Buxoroliklar bunday kech ko'chmanchilarni "Mashhadiy" (mashhadliklar) yoki "Pirsiyon" (forslar) deb ataganlar. Eronliklar asta-sekin mahalliy aholi bilan qorishib ketganlar.

Bu yerda shoh tuzumiga muxolif bo'lgan Eron ziyolilari vakillari ham joylashgan bo'lib, ular orasida mashhur shoir va nosir Abulqosim Lahutiy va boshqalar ham bor edi. Eronlik badavlat kishilarining farzandlari mahalliy musulmon, rus va yangi usul maktablarida, shuningdek, istisno tariqasida, rus boshlang'ich maktablari va gimnaziya yularda tahsil olgan.

1917-yildan keyin Turkistonda pasport rejimi qattiqlashgan. Ba'zi eronliklar, xususan, past malakali va savodsiz ishchilar Sovet Rossiyasi fuqaroligini qabul qilganlar.

O'sha davrda hukumatning milliy ozchilikka nisbatan umumiy siyosati o'zgargan, bu O'rta Osiyodagi oz sonli millatlarda ham o'z ifodasini topgan. Ular sanoat ishlab chiqarishida ishtirok etish va ta'limni rivojlantirishga sun'iy ravishda jalb qilinganlar.

20-yillarning boshlarida milliy ozchilik ta'limi bo'yicha kengash qoshida Eron-Ozarbayjon byurosi tuzilib, uning tarkibiga ikkita maktabgacha ta'lim muassasasi, uchta ishxona, ikkita kutubxona va pedagogika kurslari kiritilgan. Samarqandda Fors tumani ochilgan, Eron teatri (Samarqand) faoliyat yuritgan. Fors tilida ta'lim beradigan maktablar mavjud bo'lgan.

30-yillarning boshlarida Toshkent zavodlarida birinchi professional eron ishchilari paydo bo'lgan. Umuman olganda, eronlik aholining atigi 5 foizi ishchilar hiosblangan. O'sha vaqtda Toshkentda 200 nafar eron millatiga mansub hunarmandlar mavjud bo'lgan. Bundan tashqari, 1929-yilda mahalliy eronliklardan tarkib topgan ikkita kolxoz tashkil etilgan bo'lib, ularning hosildorligi doimo yuqori bo'lgan.

Butunittifoqda 1970-yilgi aholini ro'yxatga olish materiallariga ko'ra, O'zbekiston hududida 15457 nafar eronlik yashagan, shundan 12202 nafari o'zbek tilini o'z ona tilisi sifatida e'tirof etgan.

Bu ma'lumotlar eronliklar jamoasining etnografik rivojlanish yo'nalishini aniq ko'rsatib beradi. So'nggi 3-4 asr davomida "eroniy" atamasi turli davrlarda Eron davlati hukmronligiga bo'ysungan hududlardan ixtiyoriy ravishda yoki majburan muhojir sifatida kelganlardan paydo bo'lgan guruhning umumiy nomiga aylandi. Ayrim hollarda "eroniy" atamasi nisbatan yaqinda, 1924-1938-yillarda, Erondan kelganlarga nisbatan qo'llanilgan. Bunday hollarda uzoq vaqtdan beri yashovchilar esa, aksincha, "forsiy" yoki "mavriy" deb atalgan.

O'rta yoshdagilar va yoshlar uchun diniy mansublik muhim ahamiyatga ega emas bo'lib, Buxoroda o'zlarini rasman tojik yoki o'zbek deb ataydilar. Samarqanddagi turkiyzabon eroniylar esa o'zlarini o'zbeklar deb hisoblaydilar. Mahalliy aholi va eroniylar orasidagi assimilyatsiya jarayoni ko'p asrlardan beri davom etib kelmoqda. Bu esa ular bilan birgalikda uzoq muddatdan beri birgalikda hayot kechirish, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalaridagi yaqin aloqalar samarasi hiosblanadi. Buning yorqin natijasi Samarqanddagi Darg'om kanali

bo‘lib, tarixda “Eron arig‘i” (“Eron kanali”) nomi bilan qolgan. Uning bo‘yida Eron mahallalari hisoblanmish Panjob, Xoja-Saxat, Lolazor, Xaymar, Mingtut, Sayit-mahalla, Bog‘ishamol, Qullar bog‘i, Nayman, Xo‘janazar, Bekmahalla va boshqalar joylashgan. Ulardan ba‘zilarining nomlari kanal bilan bog‘liq. Panjob mahallasida (forscha - “besh suv”) bu ariq bir necha tarmoqlarga bo‘linganligi sababli shu nom bilan atalib, mahalla nomi ham shu ariq nomiga qo‘yilgan. Shuningdek, Yo‘ng‘ichqariq, Damariq deb atalgan mahallalar ham mavjud. Bu mahallalar atrofida bog‘lar paydo bo‘lib, shamol va suv tegirmonlari qurilgan. Toshkent vohasida hunarmandlar, dehqonlar va savdogarlarning ko‘pgina guruhi istiqomat qilgan, bu Toshkentdagi mahallalar va Yangiyo‘ldagi bozor nomlarida o‘z aksini topgan.

Eronliklar tomonidan barpo etilgan me‘moriy inshootlari orasida XIX asrda Samarqandda me‘mor Xoja Abduraim tomonidan qurilgan majmua mavjud bo‘lib, undan minorasi saqlanib qolmagan masjid, madrasa binosi bizgacha yetib kelgan. Madrasada diniy va dunyoviy ilmlar o‘qitilgan. 1924-yilgacha binodan o‘z maqsadi yo‘lida, ya‘ni madrasa sifatida foydalanilgan, keyin esa turli tashkilotlar mulkiga aylantirilgan. Faqat 1990-yilda madrasa dindorlarga qaytarilgan. Aynan shu majmuada fuqarolik binosi, sharqiy hammom hisoblanmish hammomi Dovuti Panjob bor edi. Uni mahalliy savdogar Xoja Abduraim Eron shaharlariga ziyorat qilganidan so‘ng qurdirgan va loyiha chizma va rejasini Mashhaddan olib kelgan. Majmua an‘anaviy choyxonalar va uylar bilan bezatilgan.

O‘zbekiston ilm-fani va madaniyatida mashhur eronliklardan xivalik litograf Ibrohim Sulton; yozuvchi, adabiyotshunos, tarjimon Ostvar (1917-yilda Eronda tug‘ilgan, 1948-yildan O‘zbekistonda ishlagan); Buxoro amirligidagi inqilobiy harakat ishtirokchisi, tarixchi professor Aliyev; sharqshunos-pedagoglar K.Shitfar, A.Tabatabayi, D.Eftekor, Xalad Bori, M.Tageev; Eronshunoslar Latif Xalilov, A.Patsun; tarixchi F.Aliyeva; rejissyor Said Ali Oxunzoda; rassom Rashid Fayziy; O‘zbekiston Respublikasining Tailanddagi konsuli Parviz Aliyev; televideniye va radioning oliy toifali suhandoni Shovkatxonim Aliyeva; Buxoroda arab tili o‘qituvchisi, Tehron universiteti bitiruvchisi Muhammadrizo Parastepanah kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, jahonda sodir bo‘layotgan voqealar orasida islom dini doirasida paydo bo‘lgan turli yo‘nalish va mazhablarning o‘zaro muloqotini yo‘lga qo‘yish millatlararo tinchlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Islomdagi yo‘nalishlardan biri bo‘lgan shialikning kelib chiqishi, shakllanishi, o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganish sunniy va shia jamoalari o‘rtasidagi tushunmovchiliklarni bartaraf etish dolzarb ahamiyatga ega.

References:

1. Этнический атлас Узбекистана. Институт "Открытое Общество" Фонд содействия Узбекистан, 2002, 452 страницы с иллюстрациями. Совместное издание «ООФС Узбекистан» и ЛИА <Р. Элинина», 2002. – С. 101.
2. Tohtiyev Sh.R. Markaziy Osiyoda shia jamoalarining shakllanishi va o‘ziga xos xususiyatlari: Tar. fan. fals. dok. (PhD) ... dis. – Toshkent, 2021.
3. Нигматуллаев И. Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликнинг ўзига хос хусусиятлари //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 166-171.
4. Alimova, Mahfuza and Nigmatullayev, Ibrohim (2019) “CLARIFICATION OF TOLERANCE IN ISLAMIC SOURCES,” The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 1, Article 13.

5. Ibrohim, Nig‘matullayev. "MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY ASARLARI VA UNING AHAMIYATI."
Yosh Tadqiqotchi Jurnal 1.2 (2022): 43-46.

INNOVATIVE
ACADEMY